

Bayer József:

Történelem és politika

A jelenkortörténet értelmezési nehézségei

*„A kortársak mindig a legkevesebbet tudják
saját korukról.” (Stefan Zweig)*

Történelem és politika mindig is szorosan egymáshoz kapcsolódott. Már a történetíró Polübiosz is úgy látta, hogy a történelmi érdeklődés elsősorban a politikai eseményeknek szól – az emberi drámának, amely a cselekvők összjátékából bontakozik ki. Azonban ezek a cselekedetek nem légüres térben zajlanak. Egy előkelő görög család túsaként Rómába került és ott nevelkedett történész, meg akarván fejteni Róma sikerét a mediterrán térség egészében, többek között annak intézményi struktúrájában találta meg a választ: a konzul, a szenátus és a néptribunus egyensúlyában, amely egyfajta hatalommegosztást testesít meg, amelyben a monarchikus, az arisztokratikus és a demokratikus elem egyensúlyba van. A modern kor diplomáciatörténésze, Kissinger szerint pedig „a történelem az államok emlékezete”; az állítás egyszerre utal az államhatalom körül zajló küzdelmek központi szerepére a történetírásban, de implicite arra a kritikus nézetre is, mely szerint a történelmet a győztesek írják.

A ma nagyon elterjedt társadalomtörténet, gazdaságtörténet stb. iránti érdeklődést a társadalomtudományok XIX. századi megjelenése idézte elő.¹ Ez radikális és egészében pozitív változás volt. A konzervatív felfogás ugyan még sokáig áldozott a „nagy férfiak” tetteiről szóló történetírásnak, de az idők során a „long durée” típusú társadalomtörténet, valamint a gazdaságtörténeti munkák egyre szélesebb körben hatottak. Pritz Pál e témában írott tanulmányában utalt rá, hogy manapság már-már a politikatörténetnek kell a maga létjogosultságát igazolnia a nemzetközi történész-konferenciákon. A közvéleményt azonban továbbra is főleg a politikai történések foglalkoztatják, hiszen azokban sűrűsödik az emberi dráma, a politikai akaratok összecsapása, és a küzdelem kimenetele közvetlenül befolyásolja az emberek életét és megélt identitásukat. A politikai küzdelmek azonban nem légüres térben zajlanak. A társadalom- és gazdaságtörténet és megannyi résztörténelem ezért a társadalmi változások szélesebb tablójának megrajzolásával a politikatörténésznek is segít megvilágítani,

¹ A Német ideológiában Marx és Engels már 1846-ban azt írták, hogy el kell felejteni a nagy hadi-hűhókat, a történelemnek ehelyett a valódi társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődéséről kellene szólnia. (MEM 3. köt.)

mi a fontos és kevésbé fontos indítéka a politikai küzdelmeknek, illetve miért arathat sikert az egyik politikai törekvés szemben egy másikkal.

Mivel tud a politikatudomány, ez a későn jövő szaktudomány hozzájárulni a kortörténeti vizsgálódásokhoz? Aligha vitatja bárki, a politika ismerete elengedhetetlen a nagy történelmi változások megértéséhez. Hiszen nem is tudunk a történelmi változásokról a politika fogalmai nélkül szólni; állam, jog, alkotmány, a politikai folyamatokat indukáló mozgalmak és szervezetek törekvéseinek ismerete nélkül nem érthetjük meg sem a történeti változások mozgatórugóit, sem az eredményeit. Az objektív, forráskritikai megközelítésen nyugvó történetírás annak rekonstrukciója mellett, hogy „mi is történt valójában” (Leopold von Ranke: „wie es eigentlich gewesen ist”), az események társadalmi mozgatórugóit is fel kell tárja. Ezekhez viszont nemcsak az államok politikája, hanem a társadalmi törekvések és mozgalmak okainak ismerete is szükséges. (A reformációval és a német parasztháborúval foglalkozó írásaiban egyébként von Ranke is szélesebben értelmezi a politikát az államok történeténél.) A mai politikatörténet már a politikának ezzel a szélesebb értelmezésével számol.

Más oldalról, a politikatudomány művelője sem nélkülözheti a történelmi ismereteket, hiszen tárgya történetileg fejlődött ki. A jog, a filozófia és a szociológia ismeretére is szükség van persze, de ezek maguk is feltételezik a történelmi stúdiumot.

A politikatudománynak is – éppúgy, mint a szociológiának – egyik központi kérdése a „struktúra és ágens” viszonya – melyik a meghatározó elem? Hiszen az egyének cselekvése mindig valamilyen konkrét intézményi kontextusban értelmezhető csupán. A politikatudomány két fontos módszere egyrészt komparatív módszer, másrészt az institucionalizmus. Az államfajták és kormányzati típusok fogalmai már az ókorban - főként Platon és Arisztotelész klasszikus írásaiban – a történetileg alakult, eltérő állam- illetve kormányzati formák összevetésén alapultak. Az intézmények folytonossága és hatása az egyének cselekvésére a politikában olyan alapvető tény, amely nélkül nehéz megérteni bármilyen változást.

G. Viconának az a felismerése, hogy az emberek maguk csinálják a történelmüket, a politikában arra a kiegészítésre szorul, hogy nem maguk választotta, hanem örökölt körülmények között cselekednek, amelyek meghatározzák a mozgásterüket és a szerepértelmezésüket is. Marx erről írta: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára” (Marx–Engels 1963/I: 257). Ez a passzus fontos kiindulópontja lehet

a struktúra és ágens viszonyát taglaló módszertani vizsgálódásoknak.² A korban uralkodó politikai intézmények megkötik a cselekvők fantáziáját. A régi eszmékhez akarnak visszatérni, de mégis valami újat hoznak létre; az új intézményekről pedig gyakran működés közben derül ki, hogy bennük tovább élnek a régi rend vonásai. Hegel a maga idealista, teleológiai történetfelfogása jegyében az „ész cselével” magyarázza azt, hogy miközben az egyének saját egyéni céljaikat követik, közben valami egészen mást valósítanak meg, mint amit szándékoztak: a világszellem fejlődésének (a szabadság tudatában való előrehaladásnak) egy következő fokára érnek. Marx a „nem tudják, de teszik” mondással fejezte ki ezt a tényállást.

Az intézményi folytonosság erejének és a múlt örökségének tovább élő hatását manapság a közgazdaságtanban és a politológiában az „útfüggőség” (path-dependency) fogalmában fejezik ki. A politikai jelenünk megítélése azon is múlik, miként látjuk a múltat – ez azonban természetesen nemcsak a történészeken múlik. A politikai hatalomnak is érdekében állhat egy olyan múlt propagandája, amely a maga megszépített formájában soha nem is létezett. Egy mitikus történelemtől remélik saját legitimitásuk megerősítését, melyet valós teljesítményük nem igazolna – ezért egyenes vonalat húznak I. (Szent) István korától a mai hatalmi berendezkedésig. E törekvés nyilvánvalóan a múlt meghamisítását jelenti, de nem teljesen hatástalan. Sokan a 2010 óta létrejött mai magyar rezsimit is csak a magyar politika régi formáihoz való visszatérésként láttatják – mind ideológiai restaurációs törekvéseiben, mind pedig politikai, intézményi szerkezetében. E nézettel én azt a történelmi igazságot helyezem szembe, mely szerint a legsúlyosabb tévedések mindig a hamis történelmi analógiákban gyökereznek. Ahogy Mark Twain szarkasztikusan kifejezte, a történelem sohasem ismétlődik, legfeljebb egyes vonásai rímelnek egymásra. De erről majd később.

Mivel a politikai küzdelmek a mindenkori érdekekről és a szereplők akarat-érvényesítéséről szólnak, ezért sokan, ellenkezőleg, úgy vélhetik, hogy a múlt keveset számít a politikai akarathoz képest. Ebben az elvontságban azonban ez ugyanúgy megkérdőjelezhető. Az évszázados intézmények rendszerint olyan cselekvési rutint és konvenciókat alakítanak ki, amelyektől nagyon is nehéz elszakadni. Erre egyik példa a történész válasza arra a kérdésre, hogy a német állami hivatalnokok (Staatsbeamten) vajon miért támogatták feltétel nélkül a nácikat. Eszerint a német császárságtól töretlenül örökölt bürokrácia a „Maul halten und weiter

² Erről írja Colin Hay a politikatudomány módszereiről szóló könyvében: „*There is little to the question of structure and agency which is not already well (even better) captured by Marx in the opening paragraphs of the Eighteenth Brumaire*” (Hay 2003: 118). Ehhez kell mérnünk azt, hogy mekkora veszteség, hogy a rendszerváltás nyomán a „marxizmus-leninizmus” (mint a sztálinizmus ideológiája) elutasításával együtt Marxot magát is ki akarják retusálni a magyar szellemi életből.

dienen” régi hivatali morálja miatt vált védtelenné a hitleri diktatúrával szemben. A nagy válság idején létrejött ingatag belpolitikai helyzetben a stabilitás zálogát látták Hitlerben, a „rendet” preferálva a fenyegető „zűrzavarral” szemben. A szociológus Adorno pedig egy széles körű felmérést értékelve az örökölt autoriter családmódelemben vélte megpillantani azt az „F-faktort” ami a német társadalmat kiszolgáltatotta a hitleri fasizmusnak.

A politikai kultúrát a korábbi intézményi működés sajátos lenyomatának tekinthetjük egy népesség szokásaiban és attitűdjeiben, amely valóban szívósan fennmaradhat még jelentős intézményi változások után is. Ez vezetett a politikatudományban a politikai kultúra mint elkülönült stúdium megjelenéséhez, amely egy időben szinte kiszorította az intézményközpontúságot. Melyik az elsődleges – az intézményi struktúra szabja meg a politikai magatartást, vagy ellenkezőleg, az átörökölt politikai kultúra határozza meg az intézményeket, illetve az emberek viselkedését az intézményekben? Ez a probléma élesen jelentkezett akkor, amikor nyugati intézményeket igyekeztek átültetni tradicionális társadalmak viszonyai közé.

A forradalmak gyakran hiába hoznak létre radikálisan új intézményeket, a régi beidegződések szívósan tovább élnek. A politikai fejlődéssel foglalkozó kutatóknak sok fejtörést okozott a fejlett parlamenti demokráciák politikai intézményeinek átültetése a gyarmati iga alól felszabadult országokba, a demokrácia és az emberi jogok terjesztésének szándékától vezetve. Ám ahol erősek voltak a társadalom törzsi szervezettségének tradíciói, jelentős etnikai pluralizmus volt jelen, ott természetesen hiányzott a nemzetállam mint olyan történelmileg kialakult “sorsközösség”, amely feltétele a demokratikus politikai rendszer normális működésének. Kiderült, hogy a politikai pluralizmus nyugati normáinak átültetése az újonnan felszabadult gyarmati országok egész sorában gyakran csupán a politika etnicizálódását idézi elő. A közös érdekek és a kölcsönös bizalom hiánya polgárháborúk és véres etnikai-politikai leszámolások sorához vezetett. Az úgynevezett *failed states*, vagyis bukott államok mai jelensége mögött nemcsak a gazdasági elmaradottság húzódik meg. A politikai intézmények instabilitását növelte az is, hogy saját hagyományaiktól idegen mintákat vettek át. (Ennyit a „demokrácia exportjának” esélyeiről, ami régóta az amerikai külpolitika sarokkövét képezi, és rendre kudarcot vallott,) Ahol nincs talaja egy szerves együttműködésnek, akár csak törzsi politikai egyezkedések alapján állva is, ott az államhatalom nélkülözi az eszközöket ahhoz, hogy belső szuverenitását érvényesítse, hiába van meg a külső szuverenitás nemzetközi elismerése.

A politikai magatartást tehát nagymértékben, de nem kizárólag az intézményi kontextus formálja, amelyen belül az emberek mozognak. A cselekvők egyéni motivációi mindig léteznek és soha nem is iktathatók ki; ezeket fel kell tárni, de ez nem jelenti azt, hogy az embereket csak

az egoizmus vezeti. Az intézmények előírják az informális és formális szabályokat és elvárásokat, amelyeket a benne résztvevők interiorizálnak; számukra az a természetes, hogy kötelességszerűen kövessék ezeket, gyakran saját jobb érdekeikkel szemben is. Nagyon rejtélyes és kusza lenne a történelem, ha nem így lenne. A cselekvők autonómiájáról lehet utópikus képzeteket alkotni, de valójában az intézményekben betöltött szerep az, amely előírja számukra az elvárható magatartás rögzített vagy akár csak örökölt normáit (*logics of appropriateness*), ami nagyon behatárolja a magatartásukat.³

Forradalmi változások sem képesek egykönnyen megingatni az intézményi tradíciók erejét. A polgárháború dúlásai után létrejött sztálinizmus tipikus példája annak, hogy a cári idők autokratikus hagyományai, hatalomgyakorlási rutinja miként tért vissza a húszas évek után, felhasználva a régi rend uralmi technikáit. A titkosszolgálati és rendőri terror gépezete csak teljességében tért el az Ohranától, és a katorga, a kényszermunkatelep intézményes hagyományai is hozzájárultak a GULAG expanziójához.

Eddig a (neo)institucionalizmus igazsága. De e felfogás korlátjai is nyilvánvalóak: sajátos konzervatív előítéletet rejtnek magukban, amelyet Machiavelli így fogalmazott meg: “Nincs semmi új a nap alatt”. Ő akkor az emberi természet változatlanságával magyarázta ezt, ma ez már nem tartható - de az intézmények középpontba helyezése más elméleti alapon, ma is hajlik erre az egyoldalú felfogásra.

Az intézményi folytonosság túlhangsúlyozásának fő korlátja abban rejlik, hogy nem képes magyarázatot adni sem a politikai reformok, sem a forradalmak jelentkezésére. Ezeket így gyakran külső okokkal, idegen ágensekkel magyarázzák, nem számolva a társadalmi fejlődés dinamikájával, a fellépő konfliktusokat kifejező politikai erők megszerveződésével és autonóm küzdelmével, amely végül intézményi változásokat csikar ki a fennálló rendszerrel szemben. E felfogás alkalmasabb tehát a kontinuitás, mint a megszakítottság magyarázatára, inkább a stabilitást tartja szem előtt – ezt értem konzervatív előítéleten.⁴

³ Niklas Luhmann „Legitimität als Verfahren” c. könyvében ezért is írja azt, hogy nem lehet az egyéneken levéni azt, hogy egy adott intézményi környezetben így és így viselkedtek. Ez a belátás gyakran eszembe jutott a rendszerváltás idején, amikor fellángoltak a számonkérési indulatok a korábbi rezsimben szereplő, nem is vezető beosztású emberekkel szemben.

⁴ Ezzel kapcsolatban megemlítenék egy érdekes polémiát, ami David Graeber és David Wengrow „The Down of Everything” c. könyve nyomán bontakozott ki. Graeber antropológus, Wengrow pedig régész; együttműködésük nyomán a feltárt források alapján újra értelmezték a korai történelem néhány társadalmát és azok politikai formáit, megállapítva, hogy az emberi társadalom evolúciójának eddigi sematikus menetéről való elgondolás (vadság, barbárság, civilizáció, fejlettségi fokok tételezése) szerintük téves. A korábbi idők társadalmi és politikai formációi sokkal nagyobb variációs lehetőséget rejtnek magukban. Az emberek sokkal szabadabban választhatják meg életformájukat és alakíthatják intézményeiket még primitívebb körülmények között is, mint ahogy azt eddig feltételezték. A munka eszmei mondanivalója: nincsen végzetesen determinált út, van választási szabadságunk az emberiség további sorsának bátrabb alakítására.

Az elvont módszertani elvek és teóriák helyett a továbbiakban néhány konkrét jelenkortörténeti kérdést vetnék fel, amelyeknek politikai relevanciája van, Megítélésüket, értelmezésüket részben politikai elfogultságok, részint a történeti távlat hiánya nehezíti meg. Az egyik a nemrég átélt rendszerváltás adekvát felfogása; a másik a 2010-ben bekövetkezett „illiberális” politikai fordulat, amellyel kevesen számoltak az Európai Unióban. Végül röviden reflektálok az infokommunikációs forradalom nyomán a források kezelésében előállt páratlan helyzetre.

1.

A kelet-közép-európai rendszerváltozás a meglepetés erejével hatott, hiszen nem akadt rá példa, hogy egy totalitáriusnak mondott hatalom magától feladta volna a hadállásait. (Ez mondjuk a totalitarizmus-elmélet statikus, absztrakt jellegéről is mond valamit.) Külső megfigyelők számára az esemény mindenekelőtt a szovjetrendszer történelmi vereségét jelentette, amely évtizedes stagnálás után feladta az igényét a kapitalizmussal szembeni jobb, alternatív gazdasági és társadalmi rendszer megvalósítására. Miután apadó erőforrásai és belső válsága miatt a haditechnikában sem tudta fenntartani az egyensúlyt, véget ért a hidegháború. Gorbacsov belső reformokkal próbálta leküzdeni a válságot, és visszavonulót rendelt el a szövetséges kelet-közép-európai országokból is, azok vezetőit is hasonló lépésekre biztatva, egyben jelezve, hogy a továbbiakban nem fog beavatkozni a belső viszonyaikba. Ezzel elindította az államszocialista rezsimek felbomlási folyamatát, aminek eredményeként véget ért Európa négy évtizedes politikai megosztottsága.

A fordulat politikai végrehajtói az egyes érintett országokban nyilván másként élték meg az eseményeket, mint a külső megfigyelők. Az eltérő perspektívák mindmáig tükröződnek az elnevezés körüli vitákban is, amelyek többnyire politikailag motiváltak. A résztvevők érhetően igyekeznek a saját szerepüket felértékelni az események sodrásában. (Ezért emlegetnek máig „rendszerváltoztatást” azok, akiknek marginális szerepük volt az előidőzésében; hőstörténetként viszont igen alkalmasnak találják legitimációs céljaik alátámasztására azt, hogy úgymond „kizavartuk az oroszokat”.)

Egy anekdota szerint Csou-en-Laj, amikor véleményét kérdezték a 200 éve lezajlott francia forradalomról, azt találta mondani, hogy talán még nem telt el elég idő az események tárgyilagos értékelésére. Amellett, hogy válasza a hosszú távlatokban való kínai gondolkodást is jellemezni akarta, egyben utalt a jelenkortörténet egyik alapvető dilemmájára is. Marc Bloch Henry Pirenne-t idézi: „csak a fontos tényeknek kell helyet adni. De melyek a fontos tények? Amelyeknek jelentős hatása van. *Hogyan mérhetem le azoknak a tényeknek a fontosságát,*

amelyek hatására még várnunk kell?” (Bloch, 39., kiemelés tőlem.) Hozzáteszi még: a fontos hatás nem is mindig az, ami a közelmúltban történt. Gyakran sokkal régebről erednek a jelent meghatározó tényezők, amire egy példával is szolgált a francia földbirtoklási rendszer kései hatásaival összefüggésben.

Stefan Zweig fenti, mottóul választott mondása, mely szerint mindig a kortársak tudják a legkevesebbet koruk történetéről, éppen a kellő distancia e hiányára utal, miközben persze tisztában volt a náciizmus természetével. De hangot adott a sok kortársát kínzó kérdésnek, hogy mégis, miként történhetett meg a náciizmus térhódítása és hatalomra jutása a magas kultúrájáról ismert Németországban és saját hazájában, Ausztriában? A nemzedékéből sokan el sem tudták volna képzelni mindazt, ami bekövetkezett, tragédiák sorozatához vezetve, egészen a sokmillió emberáldozatot követelő második világháborúig és a holocaustig. (Zweig a száműzetésben, sötét kétségbeesésében még a háború vége előtt véget vetett az életének.)

A kelet- és középeurópai rendszerváltások esetében hasonló, ha nem is annyira tragikus helyzetben vagyunk, mint volt az ő nemzedéke. Mi a történeti helyiértéke e változásoknak? A korban a legtöbb politológus a „demokratikus átmenet” összehasonlító politikai terminusában értelmezte a történeteket. Az 1970-es évek végétől sorban bedőltek a dél-amerikai és a dél-európai autoriter rendszerek vagy diktatúrák, és végül a kelet-európaiak is. E tapasztalat indította S. Huntington „The Third Wave” c. műve megírására. Feltételezte, hogy a társadalmi és kulturális fejlődés előbb-utóbb elkerülhetetlenül a demokráciához vezet, még ha be is következnek időleges visszaesések. Kérdés, valóban működik-e ilyen automatizmus? (Ma inkább az ellenkezőjétől tartanak a politikai elemzők: a demokrácia visszaszorulásától egy új jobboldali populista hullám erősödése nyomán.)

A „civil társadalom” feltámadása a politikai állammal szemben egy másik értelmezési paradigma volt. St. Kotkin, a szovjet fejlődés történetírója „The Uncivil Society” c. könyvében ezt pusztán mítosznak tartja, amely persze alárendelt módon szerepet játszhatott a politikai mozgósításban (de ez is inkább csak Lengyelországra volt jellemző, tekintettel a Szolidaritás szakszervezetből országos ellenzéki politikai szervezetté váló történetére.)

Az összehasonlító módszernek azonban nemcsak az azonosságokat, de a lényeges különbségeket is figyelembe kell vennie. A mi esetünkben nem annyira a politikai demokratizálás volt a változások kulcsa, az inkább csak feltétele volt a mélyebb változásnak, és elősegítette a rendszer átalakulását. A valódi tét a kudarcot vallott, rossz hatékonysággal működő, a bürokratikus redisztribúción alapuló államgazdaság felváltása volt a magántulajdonon nyugvó, dinamikus fejlődést produkáló piacgazdasággal (kritikai néven kapitalizmussal). A legnagyobb nyomás e téren a szovjet gazdaságon volt, amely nem bírta a

versenyt a nyugati gazdasági és technológiai fejlődéssel. (A gazdaságtörténeti visszatekintések az olajárak apadását – mely az ország egyik legfontosabb külgazdasági jövedelemforrása volt – éppúgy felsorolják az okok között, mint a digitális technológia gyors fejlődését, ami a katonai fejlesztések terén is versenyhátrányba hozta a Szovjetuniót. Az olcsó szovjet energia- és nyersanyagforrásokra támaszkodó közép-európai országok gazdaságát pedig a szovjet visszavonulás eleve bajba sodorta.)

A rendszerváltás nem véletlenül éppen a neoliberais gazdaságpolitika globális terjedése idején következett be, amely számos országot bevont a globalizáció folyamatába, miközben a folyamatból kimaradókat nehéz helyzetbe sodorta. (E helyzet bekövetkeztét bizonyos értelemben már Marx megelőlegezte, amikor úgy fogalmazott, hogy a szocializmus csak az uralkodó népek tetteként egyidejűleg valósulhat meg, ellenkező esetben a kapitalizmus minden terjedése előbb-utóbb megdönti a korlátozott hatókörű szocializmusokat.)

A térségünkben bekövetkező rendszerváltás így módon a várakozástól eltérő gazdasági és politikai fejleményeket szabadított el. Nem a nyugati jóléti államok vágyott szociális piacgazdasága, hanem egy, az egész régióra kiterjedő „gazdasági transzformációs válság” jött létre, amelynek szociális dimenziójára túl kevés figyelmet fordítottak a korabeli politikusok és elemzők egyaránt. (Igyekeztek inkább behunyni a szemüket, és átmenetinek tekinteni a bajokat.) Az egész korabeli politikai irodalom olyan benyomást keltett, mintha elég lenne átvenni a liberális demokrácia nyugati intézményeit, majd beleállni az európai integrációs folyamatba, s ezzel majd automatikusan megoldódik az átalakuló társadalom minden további gondja. Mihamarabb „át kell jutni a könnyek völgyén” (R. Dahredorf kifejezése), amihez pedig a sokkterápia és az erőltetett, gyors privatizáció kínálkozott legjobb megoldásnak. Hogy ez mennyire szétzilálja a társadalom szövetét, azt nem mérlegelték, az ezzel kapcsolatos illuzórikus várakozás árát viszont máig fizetjük.

A változások történelmi jelentőségét nem vitatjuk el azzal, hogy más kontextusba helyezük, és lényegében a gazdasági globalizáció kihívására adott válaszként értelmezzük. Niall Ferguson-tól St. Kotkinig sok történész úgy látja, hogy a döntő áttörés e téren ráadásul nem is a mi térségünkben történt, hanem a Csou-en-Laj idején bevezetett kínai gazdasági reformok idején, amelyek nyitottak a világpiac és a versenypiaci gazdaság irányába. Ez jó évtizeddel megelőzte a Szovjetunió összeomlását és a nyomában járó kelet-középeurópai változásokat. Az emberjogi szempontból sokat bíralt Tienanmen-téri mészárlás is ennek fényében értelmezhető: ekkor dőlt el, hogy a kínai vezetés nem hátrál meg, és nem enged meg politikai alternatívákat sem a gazdasági fordulat véghezvitelében, amelyet szilárdan az ellenőrzése alatt kívánt tartani. A mai kínai vezetés megváltozott körülmények között csak

folytatja ezt az utat, miközben az állami beavatkozás révén széles körű technológiai és modernizációs programot, valamint külgazdasági expanziót indított el. A kínai vezetők számára elrettentő példa a Szovjetunió széthullása és a jecini neoliberális reformok jegyében végrehajtott „katasztrofika” (a szovjet ellenzéki A. Zinovjev kifejezése), valamint az ebből létrejött oligarchikus rendszer. (Vö: Lee Kuan Yew, Kínáról szóló fejezet.) A szemük előtt lebeg Szün Jat-Szen 1911-es polgári demokratikus forradalmának kudarca is: erős központi hatalom hiányában Kína ekkor tartományi hadurak anarchiájára esett szét, ami meggyengítette az országot és évtizedekre kiszolgáltatotta külső hatalmak imperialista törekvéseinek.

Alapvető kérdés, hogy miért sikerült a gazdasági reformok nyomán a kínai államszocializmusnak a piaci reformok alapján fennmaradni, miközben a szovjetrendszer elbukott? Elvi akadálya nem lett volna annak, hogy az államszocialista rendszer gazdasági reformok bevezetése mellett fenntartható maradjon, amennyiben az ily módon lehetővé tett gazdasági verseny és a szabadabb egyéni kezdeményezések dinamikusabb technológiai fejlődést indítanak el.

Az egyik különbség a sztálinizmus politikai rendszerének bürokratikus megmerevedése mint a reform-képtelenség fő oka: minden belső reform-kezdeményezést előbb-utóbb lefejeztek. Ebben szerepet játszhatott a hidegháborús katonai nyomás is, amely óriási erőforrásokat vont el a civil fejlesztésektől. Gazdaságtörténészek azt is megemlítik, hogy a gépgyártás fejlesztése helyett, amelynek az egész gazdaságra kiterjedő pozitív hatása van, a brezsnyevi években a nyersanyagokban gazdag fejlődő országokra jellemző gazdasági szerkezet uralkodott el: az olaj- és gázipar fejlesztése és az ebből eredő bevételek nem ösztönöztek ígéretesebb alternatívákra. A hidegháború egész időszakában pedig a nyugati hatalmak kereskedelmi embargó alatt tartották a szovjet gazdaságot, amely így elszigetelődött a világgazdaság fő áramlataitól.

A másik oldalon ugyanakkor ott van az amerikai külpolitika által kijátszott „kínai kártya”, amelyet éppen a szovjet-kínai feszültségeket kihasználva játszottak ki a Nixon-kormányzat idején. Ez fokozatosan megszüntette Kína külpolitikai (ld. visszatérését az ENSZ-be és annak Biztonsági Tanácsába) és külgazdasági elszigeteltségét. Kína bekapcsolódhatott a nemzetközi munkamegosztásba, egyre növelte exportját, különleges gazdasági övezeteibe bengedte a külföldi tőkét, és e folyamat végén a WTO tagja is lett. Az Egyesült Államok mai vezetői visszatekintve ma már egyre inkább sajnálják is ezt a nagyvonalúságot, miután Kína egyre komolyabb versenytársként jelentkezik a globális gazdasági térben. (“Felébresztettük az alvó sárkányt”, hangzik a szlogen.) (Kína belső intézményi viszonyaira, valamint a

sztálinizmusétól eltérő kulturális és politikai hagyományaira, nem lévén a kérdés szakértője, ehelyütt nem tudok külön kitérni.)

Ami a mi térségünk viszonyait illeti, az állam kitüntetett szerepét a gazdasági elmaradottság felszámolásában kelet-európai vonatkozásban már Gerschenkron könyve is részletesen vizsgálta. De hogy ez nemcsak kelet-európai probléma, az kitűnik abból, hogy a kelet-ázsiai gazdaságok felzárkózásában is döntő szerepet játszott az állami közreműködés, ezt nevezik ma “fejlesztő állam” paradigmának. Nemcsak Japánra és az ún. ázsiai kistigrisekre igaz ez, hanem a kommunista Kínára is, amióta a piaci reformokat bevezették a gazdaság jelentős szektoraiban, miközben a kommunista párt szilárdan a kezében tartja a főhatalmi pozíciókat.

Szélesebb történeti távlatban tehát – márpedig Hobsbawm szerint csak az egyetemes történelem a valódi történelem – a mi rendszerváltásunk kicsit más fényben tűnik fel, mint ahogy az a rendszerváltó elit önlegitimáló történeteiből kitetszik. Az átalakulás bővelkedett izgalmakban, a jelentkező félelmek, valós vagy vélt sérelmek, igazságtevő indulatok és restaurációs álmok kétségkívül drámai elegyet alkottak.⁵ Meglehet, túlzott is lenne a várakozás, hogy az átalakulás aktív résztvevői mindezen felülemelkedjenek. A folyamat tudatosságának alacsony szintjéről azonban sokat elárul, hogy a rendszerváltás alapvető gazdasági és társadalmi kérdéseiről, a közösen megoldandó feladatokról soha nem született semmiféle tartós megegyezés a „rendszerváltó” politikai erők között.⁶ Sőt, az új rend alkotmányos alapjait rögzítő kezdeti kompromisszumos politikai megállapodások, amelyekre az ideiglenes alkotmány épült az ezeket tartalmazó 1990-es kiegészítésekkel, azóta érvényüket is veszítették, miközben az alkotmányba semmilyen biztosítékot nem építettek be az ellen, hogy egy jelentős választási megbillenés ne veszélyeztethesse az új alkotmányos rendet. Az a nagyon általános kitétel, hogy egyetlen párt sem törekedhet kizárólagos hatalomra, teljesen erőtlennek bizonyult arra, hogy meggátolja a pártállam visszaállítására irányuló törekvéseket - ezúttal más gazdasági alapokon. Így eshetett meg, hogy a 2010-es ún. „fülkeforradalom” idején könnyedén át is léptek rajta. (A demokratikus választások mindig kormányzati alternatívák közötti választásról

⁵ Jellemzőnek tartom Antall József egy kiszólását, amely arról szólt, hogy nem tudhatjuk, a rendszerváltás kezdeményezői végül nem a GULAG-ban fognak-e kikötni. A politikai instabilitástól való félelem vezetett az alkotmányos kompromisszumot is, amely az MDF és az SZDSZ kötött egymással, a többi párt kizárásával. Fontosnak vélem ezzel összefüggésben Csurka István szélsőjobb irányba tett fordulatát is, amely (akkor még) heves társadalmi ellenállásba ütközött, és a kormányzó pártot, az MDF-et is tartósan megosztotta.

⁶ Kis János is említést tett egy közös alapító aktus sajnálatos hiányáról, mint ami gyengíti az új rend legitimitását. Annyiban igazra volt, hogy a köztársaság elsietett kikiáltása az országház erkélyéről Szűrös Mátyás részéről nem szolgálhatott ilyenként, de arról megfélemedezett, hogy a kerekasztal-megállapodás aláírásának a megtagadása taktikai okokból az ő részükről szintén egy elszalasztott lehetőség volt erre.

szólnak, nem pedig a politikai rendszer egészének, magának a rezsimnek a megváltozásáról. Ahhoz forradalom kellett – ezért is keresztelték át a 2010-es megnyert választást „fülkeforradalommal”. Az új rezsim legitimitását csorbítja ez a hiányosság – hiába ismétlődnek azóta a választási sikerek, azok már az önkényesen átszabott intézményi rend és választási törvény eredői. Fontos körülmény, hogy még a magyar Alkotmánybíróság sem tanúsított semmi ellenállást saját szerepének kiüresítésével szemben.⁷

A nyugati polgári demokratikus alkotmányok rendszerint tartalmazzak biztosítékokat, akár egy nagyobb többséget igénylő klauzulával, akár abban a formában, hogy egy párt bármekkora többséget szerezzen is egy akut válsághelyzet nyomán – és a globális pénzügyi válság időszaka lényegében ilyen volt – az alkotmány módosítása csak egy következő választás után léphetne életbe.

A 2010-es választásokon a korábbi választási rendszer anomáliái folytán (a győztesnek kedvező többletmandátumok kiosztása miatt⁸) végképp megbillent az addig jobbra bipoláris politikai tér. A korábbi jobboldali ellenzék a szavazatok alig abszolút többségével a mandátumok kétharmadára tett szert, és rögvest hozzá is látott a rendszerváltás óta fennálló intézményrendszer teljes átszabásához. Egy nacionalista platformon működő, újfent állampárti autoriter rendszert épített ki, amelyet megtévesztő módon a „nemzeti együttműködés rendszerének” nevezett el, miközben pont az együttműködési készség teljes hiánya jellemezte. Bár a többi pártot nem tiltották be, egy sor törvényi intézkedéssel hasonló jelentéktelenségre ítélték őket, mint ami korábban a régi közép-európai blokkpártoknak jutott ki például Csehszlovákiában, Lengyelországban és az NDK-ban. Az 1989-es alkotmányt önkényesen átírták, egy hangsúlyosan egyoldalú kormánypárti, konzervatív ideológiai preambulummal ellátva; korlátozták az Alkotmánybíróságot (úgymond átmenetileg, ami azóta is úgy maradt), átszervezés útján lényegében elfoglalták a közmédia teljes spektrumát (miközben az ellenzéki médiát pedig piacrontó politikai beavatkozásokkal korlátozzák vagy felvásárlás útján akár fel is számolják). Radikálisan átírták a választási törvényt, re-centralizálták az addigi önkormányzati rendszert, a korporatív érdekszervezeti rendszert kiüresítették. A rendszer nem

⁷ Vörös Imre volt alkotmánybíró ezért joggal adta erről is szóló kötetének az „Államcsínytevők” címet. A rezsim legalitását nem kell tagadnia annak, aki legalábbis kérdésesnek tekinti a legitimitását. Fontos megjegyezni, hogy az uniós tagság azért fontos féket jelent ezen a rendszeren, amint azt a Bozóki-Hegedüs szerzőpáros joggal hangsúlyozta. Az Európai Unió, mint külső támogató a rendszer legitím voltának egyik fontos támasza (lehetne, ha nem kérdőjeleznék meg folyton épp azok, akiket erősíthetne). Ehelyett, úgy látszik, elegendőnek tartják az állandó sikerpropagandát, illetve a nacionalizmus, a politikai kereszténység és ultrakonzervatív nézetek sulykolását a hiányos legitimitás alátámasztására.

⁸ Az utolsó alkalom, amikor ezt korrigálhatták volna, az 1994 és 1998 között kezdeményezett alkotmányreform lett volna. Akkor azonban, hiába volt kétharmados többsége a koalíciós kormánynak elmulasztották az alkotmánymódosítást.

túri meg a valódi autonómiát; azóta is sorra foglalják el a társadalmi intézményeket, beleértve az egész oktatási rendszert, és mára egy „kurucos”, kultúrharcos lendülettel a tudományos és kulturális intézményeket is. Az Európai Unióból lassan megérkező fejlesztési forrásokat, amelyek a fejlettségben meglévő különbségek kiegyenlítését szolgálnák, a kormány presztízsbetűzésokra, saját klientúrájának feltőkésítésére és ezen keresztül hatalmának gazdasági bebetonozására használta fel. Ezt ideologikusan egy új középosztály megteremtésének céljával igazolják, amint azt Láncki András politológus egy őszinte pillanatában – visszautasítva a korrupció vádját – a kormányzat valós küldetéseként határozta meg.

2.

A politológiában nincs konszenzus arról, minek nevezzük az így kialakított önkényuralmi rendszert. Nemzetközi összehasonlító vizsgálatok az ilyen rezsimeket választási autokráciának, hibrid rezsimnek, az EU-integráció által fékezett, korlátozott autoriter berendezkedésnek (Bozóki-Hegedűs) szokták nevezni. Politikai használatra a kormánypárt „illiberális demokráciáról”, a demokratikus ellenzék pedig „maffiaállamról” beszél. Mindezek utalnak a rendszer lényegi vonásaira, de egyik sem fejezi ki a különlegességét. Andorka Rudolf nézetem szerint közelebb járt az igazsághoz, amikor a kilencvenes években arra figyelmeztetett, hogy hazánkban a dél-amerikai, függő helyzetű kapitalista államok társadalmi szerkezetéhez hasonló tendenciák rajzolódnak ki. Mostanra a politikai rendszer is egyre inkább a latin-amerikai, gazdasági és politikai klientúrákra építő autoriter berendezkedésre hajaz (szerencsére azok liberálisabb időszakaira, amikor a rendszer ellenzékét nem ölték meg vagy vetették börtönbe, mint a katonai diktatúrák idején).

A restaurációs ideológiai panelekben tobzódó mai politikára magyarázatot keresve sok elemző arra a következtetésre jutott, hogy a mai politikai rendszer csak visszatalált saját egykori hagyományaihoz, amikor is egyetlen nagy egységes konzervatív párt vagy állampárt uralkodott, amely a többi pártot jelentéktelenségre kárhoztatta. Bár kétségkívül visszaköszönnék a hazai politikai kultúra egyes beidegződései, nézetem szerint a társadalmi körülmények különbségei sokkal fontosabbak, mint az intézményi kontinuitás vagy a politikai kultúra holt súlya (passzivitás, jobbágy-mentalitás, vezér-követés). Hiszen a mai magyar társadalom nagyon más lett a rendszerváltáshoz vezető évtizedekben. Manapság már elfelejtik az államszocialista rendszer olyan eredményeit, amelyek előnyösen különböztetik meg az előző rendszerektől. A korábbi nagybirtokrendszer eltűnt, az iparosítás nyomán a mezőgazdaságból élő népesség a nyugati országokéhoz hasonló arányú lett; nőtt az urbanizáció, magasabb lett az iskolázottság szintje, kiépültek a szociális állam (a „koraszülött jóléti állami”) intézményei; végbement az állam és egyház szétválasztása, és végül, utolsó

éveiben, országunk elkezdett közeledni az európai integrációhoz, amelynek részeként ma egészen más külpolitikai helyzetbe jutott, mint volt a két világháború között.

Személy szerint ezért úgy ítélem meg, hogy ez a múltra sandítás egyben kényelmes alibit kínál a ma regnáló kormányzatnak: mintegy felmentést ad az új autokrácia kiépítőinek a politikai felelőssége alól. Kezdetből ideológiai ködösítésnek tartottam azt is, hogy Orbán Viktor kivételes helyzetét a magyar közéletben a „vezér-demokrácia” Max Weber-i fogalmával legitimálják. (Ld. Körösi András.) Ellenérzésemet növelte, hogy ez már a weimari köztársaságban sem vált be; de fontosabb ellenérv, hogy a történelem sohasem alternatíva nélküli; és az, hogy a lehetőségek tárházából melyik alternatíva valósul meg, a politikai osztály minőségén is múlik. (Politikai elitnek azért nem nevezem, mert az elit kifejezésben rejlő pozitív értelmet a mai politikai garnitúra nem érdemli meg.) Mert ha létezett is politikai válság – a 2008-2009-ben a globális pénzügyi válság következtében kétségkívül nagy volt a csalódás a kormányzati politikában, amit csak súlyosbítottak az éles belpolitikai küzdelmek – a helyzet ilyen megoldása korántsem volt predeterminált. A Fidesz vezetőinek politikai voluntarizmusán múlt, hogy ezt az utat választották, miközben a régió más EU-tagországa nem követték őket ezen az úton. (Még a lengyel PIS-kormány sem ment soha olyan messzire a demokrácia leépítésében, mint a magyar Fidesz-kormány.) A „haveri kapitalizmusra” (*crony capitalism*) és politikai klientúrára támaszkodó autokrácia oly nyilvánvalóan megy szembe az Európai Unió alapértékeivel és integrációs elveivel, hogy politikailag mindjobban elszigeteli az országot az uniós tagállamok többségétől. Gazdasági teljesítménye pedig lemérhető abból, hogy Magyarország az elmúlt időszakban a szegénységi mutatók, a gazdasági dinamizmus és az eladósodás terén is az uniós sorrend végén kullog. Az Ukrajna elleni orosz invázió óta pedig a magyar politika oroszbarát vonala tovább rongja a kormányzat negatív megítélését a saját szövetségesi körében.

3.

Az információ megváltozott státusával, a digitális korszak információ-robbanásával is új helyzet állt elő, amely nehéz feladat elé állítja mind a kortörténet, mind a politika kutatóit. A történelem, ameddig tudomány, forrásokra kell, hogy támaszkodjék. A XX. század technikai vívmányai elvileg könnyebbé tették a politikai információkat, szélesebben és gyorsabban publikálják a politikai eseményeket. A politikai döntésekről, politikusok megszólalásairól készült tudósítások, hang- és videofelvételek, akár jelen idejű televíziós adások, nyilatkozatok formájában, rendelkezésre állnak. Ezzel együtt azonban a manipuláció lehetőségei is nőttek. Ahogy Adorno fogalmazott, Hitlernek az volt a rádió, ami Luthernek a

könyvnyomtatás: a szélesebb tömeghatás eszköze. A tömeges befolyás eszközei azóta csak gyarapodtak az elektronikus tömegkommunikáció szélesedésével, egészen a mai internetes hírforrásokig.

Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy minden információ nyilvánossá vált volna – a fontos döntések háttere, sőt tartalmuk is igen gyakran titkosítva van. Ismertek a nemzetközi szerződések titkos záradékai, amelyeket csak a késői utókor ismerhetett meg, mint a Molotov-Ribbentropp paktum és más, külpolitikai és biztonsági érdekek miatt titokban tartott döntések sora. A Szovjetunió szétesése után az ottani archívumok egy része is megnyílt, legalábbis egy időre, és számos korábbi politikai döntés háttérére derült fény. (Pl. a katyni mészárlásra, de a magyarországi 56-os eseményekre vonatkozó döntések iratanyaga is előkerült.) A személyi adatok védelmére hivatkozva is hosszú ideig zárolhatnak releváns iratokat. A levéltári szabályok pontosan megszabják, mennyi ideig kell várni bizonyos információk nyilvánosságra hozatalával. A pápáról például nyolcvan évig kell várni az iratnyilvánosságra, úgyhogy máig nem tudhatjuk, milyen szerepet játszott XII. Pius pápa a náci diktatúra és a holocaust idején.

De a napi kormányzati politikában is szaporodnak az olyan döntések, amelyeket 30 évig vagy tovább sem kell nyilvánosságra hozni (ezek az ún. 3000-es törvények). A biztonságot érintő ügyekben ez indokolt lehet, de sajnos nemcsak azokban fordul elő. Olvastam, hogy Svédországban a közigazgatási határozatok kötelezően nyilvánosak; Hollandiában minden, közpénzeket érintő döntésnek ugyancsak teljesen átláthatónak kell lennie. Nálunk ezzel szemben gyakran csak hosszú pereskedéssel lehet kicsikarni közérdekű politikai döntések és közigazgatási határozatok nyilvánosságát. Jó ideje már jegyzőkönyv sem készül a kormányzati ülésekről, amelyekből a jövő történésze majd rekonstruálhatná, miként született meg egy-egy fontos közérdekű döntés. Mindez természetesen korlátozza a kortörténeti kutatás lehetőségeit.

Az internetes információ-robbanás miatt továbbá olyan információ-dömping zúdul ránk naponta, amelyben nehéz eligazodni a lényeges és a lényegtelen, a valós és hamis hírek között; mintha egy tűt keresnénk a szénakazalban. A fake news világában egyre nő a megtévesztő, gyakran az MI (mesterséges intelligencia) által is generált, politikai és fogyasztói manipulációt szolgáló információk tömege is. Ma elég egy fénykép és egy hangfelvétel ahhoz, hogy egy politikust úgy szólaltassanak meg, hogy pont az ellenkezőjét mondja annak, mint amit tőle hallani szoktunk.

Ezáltal napi aktualitást nyer a hitelesség kérdése, mely a média új jogi és politikai szabályozásért kiált. Meg is hoztak néhány ilyen szabályt, amelyek főleg a digitális médiára vonatkoznak. Felvetődött az is, hogy szükség lenne a tulajdoni és polgárjogi viszonyokat hitelesítő közjegyzői szervezethez hasonló intézmény létrehozására az elektronikus sajtó

világában is. A hamis információkat terjesztő orgánumokat szankcionálni kellene, a személyes véleményszabadság korlátozása nélkül. Naiv feltételezésnek bizonyult ugyanis az a remény, hogy az igazság végül majd csak győzedelmeskedik a vélemények szabadpiacán. Manapság már a tudományos közlemények terén is probléma a hitelesség; a monopolhelyzetű kiadókkal szemben fellépő, alapjában véve igen progresszív *open access* mozgalom nemcsak nagyobb nyilvánosságot teremt, de szaporítja a csekély értékű vagy hiteltelen közlemények számát is.

A politika világa mindig is magán viselte a spektakulum jellegét, de ez ma új dimenziókat ölt. Már-már irreleváns a régi vita, hogy szabad-e a politikusnak hazudni, illetve, hogy mi a hazugság státusa a politikai nyilvánosságban. A mai politikus egyébként sem hazudik – legfeljebb stratégiaileg kezeli az információt. Számára nem az igazság, hanem a sikeres politikai marketing a fontos. A politikusok megnyilatkozásai gyakran a kereskedelmi reklámok logikáját követik; nem az igazmondás, hanem a hatalom megszerzése és megtartása, illetve politikájuk eladása lebeg célként a szemük előtt.

Az információs robbanás fontos következménye, hogy ma mindent lehet állítani és mindent meg lehet kérdőjelezni. A történelemtudományra is igaz ez – egy Napóleonnak tulajdonított mondás szerint a történelem az, aminek tényét nem vitatja senki. Hobsbawm egy megjegyzése szerint nem sok olyan nagy jelentőségű esemény van a XX. századi történelemben, aminek értelmezésében közmegállapodás létezne a történészek körében. A történettudományban a német *Historikerstreit* óta egyébként is napirenden van az ún. revizionizmus, amelynek itthon is politikailag befolyásos követői vannak. Ez a történeti relativizmus egy fajtája, amely egyes rezsimek által elkövetett gonosztetteket más hatalmak gonosztetteivel igyekszik ellensúlyozni és viszonylagossá tenni. A politikai propaganda céljaira pedig újra látványosan erősödik az igény a történeti és nemzeti mítoszok, illetve a különböző összeesküvés-elméletek iránt. E fejleményekkel szemben a történelem és a politika kutatóinak egyaránt határozottan fel kell lépniük - saját tudományos autonómiájuk védelmében.

Irodalom:

Bloch, Marc: A történelem védelmében. Gondolat, 1974

Bozóki András – Hegedűs Dániel: A kívülről korlátozott hibrid rendszer: Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. Politikatudományi Szemle, 2017.

Ferguson, Niall: The Year the World Really Changed. Forget the Fall of the Iron Curtain: the Events of '79 matter more. In: Newsweek, 2009. nov. 16.

- Gerschenkron, Alexander: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Társadalomtudományi Könyvtár, Gondolat, Budapest 1984.
- Graeber, David – David Wengrow: The Down of Everything. A New History of Humanity. Allen Lane, Great Britain, 2021; American ed. Farrar, Straus and Giroux, New York, 2021.
- Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung. Originalausgabe. Piper, München, Zürich 1987.
- Hobsbawm, Eric: A történelemről, a történetírásról. Napvilág Kiadó, 2006.
- Huntington, Samuel: The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. Norman, 1993.
- Kotkin, Stephen: Armageddon averted. The Soviet Collapse 1970-2000. Updated edition, Oxford University Press, 2018.
- Kotkin: Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment. (Modern Library Chronicles Seeries Book 32.) 2009.
- Li Kuan Ju: A világ, ahogy én látom. Antall József Tudásközpont. Budapest, 2018.
- Moore, Martin: Democracy Hacked. How Technology is Destabilizing Global Politics. Oneworld Publication, Edinburgh, 2018.
- Pritz Pál: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2005.
- Rudd, Kevin: The World According to Hxi Jinping. In: Foreign Affairs, 2022 nov/dec.